

TOMASZ BAJWOLUK*

SZANSE I ZAGROŻENIA REWITALIZACJI MAŁYCH I ŚREDNICH MIAST – PRZYKŁADY Z POLSKI POŁUDNIOWEJ

CHANCES AND RISKS OF REVITALIZATION OF SMALL AND MEDIUM SIZED TOWNS IN EXAMPLES FROM SOUTHERN POLAND

Streszczenie

Celem artykułu jest przedstawienie szans i zagrożeń realizacji procesu rewitalizacji na wybranych przykładach inwestycji małych i średnich miast, których wielkość przestrzenna pozwala na analizę zachodzących przemian, skali zagrożeń i wprowadzanych zmian, a także możliwości realizacyjnych w stosunku do potrzeb i planów. Miasta o tej wielkości, korzystając z możliwości pozyskiwania środków zewnętrznych, po wielu latach mają szansę na stworzenie atrakcyjnych przestrzeni z wykorzystaniem drzemiącego w nich niepowtarzalnego charakteru miejsca i lokalnych uwarunkowań. Punktowa realizacja działań w różnych obszarach oraz etapowość i rozciągnięcie w czasie realizacji nie sprzyja jednak widocznym szybkim, skutecznym efektem przestrzennym i społecznym.

Słowa kluczowe: rewitalizacja, struktura funkcjonalno-przestrzenna, miasto

Abstract

The purpose of his article is to present some chances and risks connected with town revitalization processes. Only small and medium sized towns were chosen to carry out the research as their spatial sizes allow to analyses occurring transformations. Nowadays, these towns have the opportunity to obtain additional funds, and as a result, to create attractive spaces in their neglected areas, which had been devastated by industry. However, the local incoherent execution of investments as well as its dragging – on completion, caused that the effects are not as favourable and profitable as they should have been as a consequence, spatial and social benefits from the investments are less efficient, quick and visible.

Keywords: revitalization, functional and spatial structure, town

* Dr inż. arch. Tomasz Bajwoluk, Instytut Projektowania Miast i Regionów, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska.

1. Wstęp

Zmiany społeczno-gospodarcze są jednym z czynników stopniowej degradacji fragmentów tkanki miejskiej. Różny stopień degradacji miasta dotyka poszczególne dzielnice lub ich fragmenty, w konsekwencji prowadząc do utraty przez nie atrakcyjności i dotychczasowej wartości rynkowej. Dynamika negatywnych zjawisk zależy od wielu czynników, ale głównym źródłem zmian w przestrzeni są postępująca przemiany struktury gospodarczej różnych gałęzi przemysłu, usług i co z tym związane zmiany charakteru znacznych fragmentów miasta. Postępujące przekształcenia w sferze gospodarczej mają wpływ na zmiany społeczne, w tym bezrobocie, wykluczenie i zubożenie dużych grup społecznych. W konsekwencji prowadzą do zróżnicowania społeczności lokalnych w ramach poszczególnych dzielnic i rejonów miasta.

Procesy te zachodzą w ośrodkach miejskich o różnej wielkości i skali przestrzennej, a także dotyczą zróżnicowanych struktur funkcjonalno-przestrzennych, co wskazuje na powszechność zjawiska i systemową konieczność przeciwdziałania destrukcji zagrożonych fragmentów.

Rewitalizacja zdegradowanych obszarów w polskich miastach stała się w ostatnich latach próbą ożywiania i porządkowania struktury, a także powolnego procesu uzupełniania braków w ich infrastrukturze. Proces ten dotyczy terenów poprzemysłowych i powojkowych, a także obszarów śródmiejskich i zabudowy mieszkaniowej. Skala negatywnych zjawisk zróżnicowana w poszczególnych ośrodkach miejskich oraz ograniczone możliwości finansowe miast wymagają wnikliwej analizy problemów, ale przede wszystkim świadomej i racjonalnej koncepcji podejmowanych działań. Władze miast przez swoje służby administracyjne stają przed nowymi wyzwaniem. Z jednej strony jest to analiza i diagnoza negatywnych zjawisk zawartych w lokalnych programach rewitalizacji, pozyskanie źródeł finansowania na priorytetowe działania zapobiegające destrukcji tkanki miejskiej. Ale także wybór kolejności realizacji poszczególnych zadań i najbardziej efektywnych rozwiązań z punktu widzenia ich przydatności dla podniesienia atrakcyjności i konkurencyjności miasta w skali miejscowej i ponadlokalnej.

2. Charakterystyczne obszary rewitalizacji

Ośrodki miejskie ze zróżnicowaną strukturą funkcjonalno-przestrzenną zarówno w Polsce, jak

i Europie od wielu lat podejmują kroki w celu ograniczenia negatywnych zjawisk i systemowego wprowadzania działań służących poprawie i odnowie najbardziej zdegradowanych obszarów. Działania w tym zakresie w Europie zapoczątkowano już w latach 60., natomiast w Polsce intensyfikacja procesu nastąpiła wraz z przystąpieniem do struktur Wspólnoty Europejskiej i uzyskaniem możliwości pozyskiwania środków finansowych w ramach programów unijnych. Dało to impuls wielu ośrodkom miejskim na wdrożenie i opracowanie programów rewitalizacji i wyznaczenie najbardziej zagrożonych obszarów oraz stworzenie koncepcji efektywnych projektów inwestycyjnych w ramach dostępnych środków i możliwości realizacyjnych¹.

Na uwagę zasługują te rozwiązania, które w sposób zrównoważony potrafią wykorzystać lokalny klimat, charakter i specyfikę danego miejsca, dostarczając przez wprowadzane zmiany impuls do dalszego aktywizowania coraz większego terenu. Istotnym aspektem staje się identyfikacja głównych problemów w różnych obszarach miasta powiązana z wyznaczeniem celów i granic przestrzennych analizowanych i zagrożonych destrukcją terenów miejskich.

Do zniszczonych i wymagających interwencji stref można zaliczyć zarówno obszary zabudowy w centrach miast wraz z ich istniejącymi lub potencjalnymi przestrzeniami publicznymi, jak również zdegradowane istniejące zespoły zabudowy wielorodzinnej wraz z towarzyszącą im niemodernizowaną od lat infrastrukturą usługową i komunikacyjną.

Duże znaczenie mają także miejskie przestrzenie zieleni, w tym parki, skwery i obszary towarzyszące ciekom wodnym stanowiące istotny element tkanki miejskiej mogący stać się ważnym obszarem integrującym i uzupełniającym ożywiane tereny.

Porządkowanie tych stref przyczynia się do tworzenia nowego wizerunku miasta, a poszerzenie ich funkcji o towarzyszącą infrastrukturę np. sportowo-rekreacyjną, w wielu przypadkach korzystnie uzupełnia tkankę miejską.

Ważnym czynnikiem przy wyborze obszarów do rewitalizacji jest ich stan prawny, możliwość pozyskania nowych inwestorów i wsparcie sektora publicznego. Dlatego w pierwszej kolejności rekomendacje uzyskują inwestycje na terenach należących do gmin, które przez wiele lat nie były w stanie we właściwy sposób aktywizować i uzupełniać zróżnicowaną infrastrukturę miejską. Charakterystycznymi obszarami wymagającymi podjęcia działań rewitalizacyjnych są także tereny poprzemysłowe,

powojaskowe i pokolejowe. Stanowią one często jeden z bardziej atrakcyjnych obszarów miejskich ze względu na strategiczne położenie w mieście, a także wielkość. Wiele z tych terenów zachowało interesującą formę zabudowy, często o zabytkowym charakterze, dającą szansę na uzyskanie nowej architektury z zachowaniem historycznego i tradycyjnego klimatu miejsca. Ich nowa funkcja i forma przestrzenna może stać się interesującym przykładem wykorzystania pewnej ciągłości w rozwoju miasta mającej na celu adaptację, modernizację budynków i miejsc dla nowych atrakcyjnych funkcji miejskich i przestrzeni publicznych.

W miastach małych i średnich w ostatnich kilku latach możemy obserwować wiele zmian w przestrzeni związanych w dużym stopniu z wdrażaniem projektów rewitalizacyjnych. Należy jednak wziąć pod uwagę, że dynamika wprowadzanych zmian w znacznym stopniu ogranicza się do wybranych punktowych inwestycji o bardzo lokalnym charakterze. Ich znaczenie ma oczywiście wpływ na dany rejon, jednak tylko konsekwentna kontynuacja tego procesu może w przyszłości stworzyć nowy atrakcyjny wizerunek przestrzeni tych miast. Mniejsza skala ośrodków miejskich pozwala jednak na uzyskanie stosunkowo w krótkim czasie widocznych efektów poprawy jakości środowiska miejskiego. Wybrane obszary i zakres prowadzonych działań rewitalizacyjnych stanowi także interesujący przykład wdrażania nowego procesu odnowy tkanki miejskiej i daje możliwość analizy uzyskiwanych efektów w kontekście istniejących problemów i stawianych celów.

3. Studia przypadków

Ilość działań związanych z procesem rewitalizacji, a podjętych w ostatnich latach w miastach o różnej wielkości i skali przestrzennej wskazuje na ogromne zainteresowanie możliwościami wykorzystania środków unijnych w celu poprawy standardu życia. Proponowane inwestycje pokazują również wieloletnie zapóźnienia rozwojowe miast i postępujące procesy destrukcji jego fragmentów.

Interesującym przykładem rewitalizacji są działania podjęte w Niepołomicach, małym mieście położonym w bezpośrednim sąsiedztwie Krakowa w obszarze Krakowskiego Obszaru Metropolitalnego². Od kilku lat miasto ponownie przeżywa swój renesans po kilkudziesięciu latach stagnacji w rozwoju w niedalekim sąsiedztwie kombinatu metalurgiczne-

go w Nowej Hucie. Staje się atrakcyjnym miejscem dla lokalizacji zespołów zabudowy mieszkaniowej i obiektów przemysłowych w ramach nowej strefy ekonomicznej. Bogata historia, zachowane obiekty zabytkowe, historyczny układ urbanistyczny centrum, niska zabudowa tworzą małomiasteczkowy klimat miejsca. Charakterystycznym elementem struktury są także tereny zielone z dominującym kompleksem puszczy od strony południowej i rzeką Wisłą od północy. Działania podjęte w ramach programu rewitalizacji obejmują swoim zasięgiem centralną część miasta związane są z odnową rynku i jego sąsiedztwa, zamku wraz z otoczeniem, terenów zielonych, sportowych, a także usprawnieniem układu komunikacyjnego (il. 1). Uporządkowanie tej części miasta może przyczynić się do podniesienia jakości przestrzeni, a także ożywienia jedynej reprezentacyjnej przestrzeni publicznej w rozwijającej się obecnie strukturze miejskiej. Na to jednak mają wpływ prywatni właściciele nieruchomości, którzy po zakończeniu inwestycji publicznych w tym obszarze, włączając się w cykl przemian powinni kontynuować zaczęty proces w ramach swoich własności. Pomimo poprawy zagospodarowania przestrzeni w centralnej części miasta i częściowym uporządkowaniu komunikacji wydaje się trudne, a często niemożliwe uzyskanie czytelnej struktury przestrzennej, a także przywrócenie skali architektury szczególnie w zróżnicowanej stylistycznie i formalnie pierzei rynku i obszarów poniżej zamku od strony północnej. Zabudowa przemysłowo-składowa i rejon targowiska zdominowało przestrzennie ten ważny kompozycyjnie fragment miasta. Również tereny otwarte pod zamkiem i sukcesywnie zabudowywany usługowo obszar przedpoła widokowego wzdłuż trasy w kierunku Bochni zamyka możliwość ekspozycji sylwety miasta i robi wrażenie chaotycznego. Podjęcie zatem działań rewitalizacyjnych wymaga także stosownych zapisów planistycznych w skali całego miasta ze szczególnym uwzględnieniem wartości kompozycyjnych i przyrodniczych.

Bardziej kompleksowe podejście do rewitalizacji, której zakres obejmuje zróżnicowane programowo inwestycje w kilku jednostkach strukturalnych miasta są realizowane w Myślenicach³. Działania dotyczą zarówno strefy śródmiejskiej z odnowieniem zabytkowego rynku, parku Jordana, rejonu kościoła Jakuba z cmentarzem, szkół, obiektów użyteczności publicznej, jak i zespołu zabudowy wielorodzinnej na zboczach Plebańskiej Góry (osiedla 1000-lecia). Uzupełniono również infrastrukturę techniczną i sportową, uporządkowano układ komunikacyjny

II. 1. Rynek w Niepołomicach. Po uporządkowaniu płyty rynku zwraca uwagę zróżnicowana stylizacyjnie zabudowa (fot. T. Bajwoluk 2010)

III. 1. The Main Market Square in Niepołomicie after renovation with its differential building (photo by T. Bajwoluk, 2010)

II. 2. Myślenice widok od strony zachodniej. Na zboczach góry Plebańskiej os. 1000-lecia (fot. T. Bajwoluk 2011)

III. 2. Myślenice – view from the West side. 1000-lecia settlement on a slope of Plebańska mountain (photo by T. Bajwoluk, 2011)

II. 3. Rynek starego miasta w Bielsku po rewitalizacji (fot. T. Bajwoluk 2011 rok)

III. 3. The Main Market Square in Bielsko after revitalizaion (photo by T. Bajwoluk, 2011)

i tereny zielone. Ważnymi elementami nowej struktury są tereny w rejonie dawnego dworca autobusowego, a także nowe inwestycje o funkcji sportowo-rekreacyjnej w ramach Zarabia (il. 2).

Kolejnym etapem zapoczątkowanych zadań wydaje się kontynuacja działań wybiegających poza punktowe realizacje, a starająca się powiązać poszczególne rewitalizowane rejonu w jeden integralny organizm miejski. Jest to możliwe ze względu na skalę miasta i czytelny układ funkcjonalny. Projekty powinny wykorzystywać możliwe atrakcyjne powiązania funkcjonalne, tworząc w konsekwencji ciekawe ciągi przestrzeni publicznych integrujące tkankę miejską. Na szczególną uwagę zasługuje kierunek wschód–zachód wzdłuż potoku Bysinki z powiązaniem centrum miasta z terenami na wschód od Zakopianki i kierunek północ–południe przez rynek w kierunku Zarabia. Wymaga to jednak nowej wizji miasta opartej na wnikliwej analizie uwarunkowań własnościowych i możliwości inwestycyjnych. Ma to duże znaczenie dla przyszłego kształtu przestrzennego Myślenic i koncepcji jego rozwoju z poszanowaniem konfiguracji terenu i lokalnych uwarunkowań.

W skali średniego miasta procesowi rewitalizacji podlegają znacznie większe obszary. Ich delimitacja

wymaga analizy wielu zagrożeń, ale jest także uwarunkowana wyborem najbardziej zdegradowanych terenów mających w pierwszej kolejności wpływ na obraz miasta z zachowaniem i ochroną istotnych elementów jego dziedzictwa kulturowego.

Zakres działań podjęty w ramach programu rewitalizacji Bielska-Białej obejmuje trzy powiązane ze sobą strefy miasta⁴. Pierwsza to szeroko pojęty obszar śródmiejski obejmujący swoim zasięgiem stare zabytkowe centrum z rynkiem starego miasta. Połączone atrakcyjnym historycznym ciągiem ulicy 11 Listopada z Placem Wolności i dawnym rynkiem w Białej z towarzyszącą przemieszana funkcjonalnie częściowo historyczną strukturą zabudowy [6] (il. 5). Teren charakteryzuje się interesującymi walorami kulturowymi i kompozycyjnymi tworzącymi najbardziej atrakcyjną część tkanki miejskiej (il. 3). Druga i trzecia strefa przemian to sąsiadujące zespoły zabudowy wielorodzinnej. Pierwszy od strony południowo zachodniej, a drugi od strony południowo-wschodniej z towarzyszącą zabudową usługowo-przemysłową.

Zespoły te po wielu latach wymagają wielu działań poprawiających estetykę i bezpieczeństwo, a także modernizacji układów komunikacyjnych i podjęcia działań zmierzających do podniesienia atrakcyjności

Il. 4. Obszar poprzemysłowy po wschodniej stronie dworca kolejowego, obecnie zaniedbany, ale stanowi duży potencjał rozwojowy dla miasta (fot. T. Bajwoluk 2010)

Ill. 4. After industrial district on the west side of railway station. It's neglected now but it still has growing potential for the city (photo by T. Bajwoluk, 2010)

przestrzeni publicznych i oferty usługowej⁵. Obecnie podjęte prace w ramach rynku i jego okolic stanowią dopiero początek działań. Wydaje się jednak, że istotne z punktu widzenia osiągnięcia zamierzonych celów jest uporządkowanie przestrzeni publicznych w ciągu usługowym w kierunku Białej, a także włączenie obszaru dworca kolejowego z jego bezpośrednim sąsiedztwem od strony wschodniej (il. 4). Interesujące byłoby powiązanie tego terenu z śródmiejskim centrum przez tereny nad rzeką Białą i zrealizowane inwestycje centrum handlowego na terenach poprzemysłowych.

Punktowa realizacja działań przedstawionych w różnych miastach i obszarach oraz etapowość i rozciągnięcie w czasie realizacji nie sprzyja jednak widocznym szybkim, skutecznym efektom przestrzennym i społecznym. Ma to wpływ na spowolnienie całego procesu rewitalizacji, ale także na poszukiwanie przez potencjalnych inwestorów nowych bardziej dostępnych obszarów. Jest to ważne szczególnie w aspekcie partnerstwa publiczno-prywatnego i udziale prywatnych podmiotów w podejmowanych działaniach inwestycyjnych o różnej skali i znaczeniu dla miasta. Paradoksalnie przy ograni-

czeniu atrakcyjności działań dla prywatnych inwestorów najbardziej widocznym skutkiem może być znacznie bardziej dynamiczny rozwój przestrzeny obszarów peryferyjnych osłabiający pozytywne zmiany wewnątrz struktury miejskiej.

Ważnym elementem prowadzenia całego procesu jest analiza efektów działań przestrzenno-funkcjonalnych szczególnie w obszarach bezpośrednio sąsiadujących. Zdarza się, że nowe funkcje stają się na tyle dominujące, że z jednej strony ożywiają dotychczas zdegradowany fragment, z drugiej zaś czasami likwidują lub uniemożliwiają jakąkolwiek konkurencję podobnych funkcji w najbliższej okolicy⁵.

Istotna w prowadzonych działaniach jest także właściwa kolejność zmian w przestrzeni.

Obserwacja wdrażania procesu rewitalizacji pokazuje, że właściwy harmonogram prac może przyczynić się do pewnej synergii przemian w znacznie większym obszarze niż zakładanym początkowo. Zmiany te jednak mogą sprzyjać pozytywnym efektom ożywiania coraz większych terenów, ale także mogą przez dominację nowej funkcji osłabiać istniejące tradycyjne kierunki kształtowania i integracji struktury miasta. Ważne staje się przewidywanie

II. 5. Rejon Placu Wolności w Białej. Brak czytelnej wizji zagospodarowania (fot. T. Bajwoluk 2011)

III. 5. Area of Wolność Square in Białá without clearly idea of organize this place (photo by T.Bajwoluk, 2011)

tych zagrożeń i właściwe programowo i czasowo wdrażanie nowych kierunków przemian tkanki miasta, odpowiadających zmieniającym się potrzebom z uwzględnieniem możliwie szerokiego spektrum lokalnych uwarunkowań.

4. Wnioski

Podnoszenie jakości usług i przestrzeni wyznacza pewien nowy poziom, standard i estetykę lokalnego środowiska. Utrzymanie i kontynuacja procesu zmian jest szansą na ściągnięcie nowego kapitału i inwestorów, a także zmianę wizerunku nie tylko danego fragmentu, ale także całego miasta. Dlatego tak ważne dla uzyskania pozytywnego efektu staje się racjonalne sterowanie realizacją zamierzeń inwestycyjnych w skali całego ośrodka miejskiego powiązane także ze stopniowym uruchamianiem nowych obszarów rozwojowych, które w równoważony i planowy sposób powinny uzupełniać cały proces przemian środowiska miejskiego.

Brak równowagi pomiędzy rozwojem miasta a rewitalizacją obszarów zdegradowanych i pewna spontaniczność działań w przestrzeni może powodować z czasem zagrożenie spowolnienia procesu i konieczność weryfikacji założeń i koncepcji. Nadrzędnym zaś celem wdrażania zmian w strukturze funkcjonalno-przestrzennej miasta winna być poprawa jakości życia, atrakcyjności miasta i jego wizerunku. Szczególnie skala miast małych i śred-

nich jest czuła na wprowadzane zmiany i pozwala na szybką społeczną weryfikację podejmowanych działań. Daje też szansę na nowy rozwój i uzupełnienie oferty inwestycyjnej dla mieszkańców, lokalnych firm i potencjalnych nowych zewnętrznych inwestorów. Dlatego:

- Wydaje się interesujące podjęcie badań dotyczących uzyskiwanych realnych efektów procesu rewitalizacji. Szczególnie w wyniku realizacji poszczególnych zamierzeń inwestycyjnych. Mogłoby to pozwolić na wybór najbardziej optymalnych działań w strukturze miasta pozostających w ścisłym związku z planowanym rozwojem przestrzennym i osiągnięciem zakładanych celów.
- Ważne jest także uzyskanie docelowo zrównoważonego modelu miasta z czytelną koncepcją struktury funkcjonalno-przestrzennej dostosowaną do lokalnych uwarunkowań i potrzeb mieszkańców.
- Pomimo zmieniających się warunków społeczno-gospodarczych należy dążyć do kontynuacji podjętych działań rewitalizacyjnych, wykorzystując także inne środki i możliwości aktywizacji fragmentów miast i lokalnych społeczności.
- Monitorowanie zachodzących przemian może pozwolić na bardziej aktywne przeciwdziałanie pojawiającym się negatywnym zjawiskom i destrukcji tkanki miejskiej w przyszłości. Dałoby to szansę na uniknięcie wysokich kosztów ponownej odnowy szczególnie w sytuacji ograniczonych środków zewnętrznych.

Przypisy

- ¹ Opracowanie Lokalnych Programów Rewitalizacji jest koniecznym elementem ubiegania się o unijne środki finansowe. Opracowany dokument powinien być zgodny w swoich głównych założeniach z strategią rozwoju danego województwa, gminy, a także opracowaniami planistycznymi Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego gminy czy planów miejscowych. Należy w nim określić m.in. granice obszaru podlegającego rewitalizacji, główne problemy i cele oraz początek i koniec podjęcia działań, a także przewidywany koszt poszczególnych zadań inwestycyjnych.
- ² Obecnie miasto liczy około 9000 tysięcy mieszkańców [5], natomiast strefa objęta programem rewitalizacji około 1000 mieszkańców [1].
- ³ Myślenice to ośrodek miejski w województwie małopolskim siedziba gminy z około 18 000 tysiącami mieszkańców [7].
- ⁴ Bielsko-Biała miasto około 175 000 tysięcy mieszkańców. Ważny ośrodek przemysłowy i turystyczny na południu województwa śląskiego. Przed reformą podziału administracyjnego siedziba województwa [7].
- ⁵ Zagadnienia rewitalizacji zespołów mieszkaniowych stanowią istotny problem współczesnych ośrodków miejskich. Postępujące procesy zubożenia społeczeństwa i stan techniczny zasobów przyczyniają się w znaczny sposób do degradacji tych rejonów. Rozwój budownictwa mieszkaniowego z punktu widzenia przemian w zagospodarowaniu przestrzeni omawia Werner W. z zespołem [9].
- ⁶ Takim przykładem może być nowe centrum handlowe w Bielsku zrealizowane w obszarze poprzemysłowym śródmieścia.

Bibliografia

- [1] Lokalny Program Rewitalizacji Centrum Niepołomic na lata 2009–2020 opracowany przez Eurokreator S.C przy współpracy IDArt.
- [2] Lokalny Program Rewitalizacji Miasta Myślenice na lata 2008–2013 opracowany przez IRM Kraków.
- [3] Miasta w liczbach 2007–2008 GUS w Poznaniu, Warszawa 2010.
- [4] Małopolska w liczbach 2010 GUS w Krakowie, Kraków 2010.
- [5] Program Rewitalizacji Obszarów Miejskich w Bielsku-Białej na lata 2007–2013.
- [6] Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2010, GUS, Warszawa rok LXX.
- [7] Strategia Rozwoju Województwa Małopolskiego na lata 2007–2013
- [8] Werner W., Kowalewski A., Thiel M., *Uwarunkowania rozwoju budownictwa w przestrzeni urbanistycznej*, IRM, Kraków–Warszawa 2010.
- [9] Ziobrowski Z., Domański B., *Rewitalizacja miast polskich jako sposób zachowania dziedzictwa materialnego i duchowego oraz czynnik zrównoważonego rozwoju, podsumowanie projektu*, IRM, Kraków 2010.